

Qazaqstan Respyblıkasy Zaınnama
jáne quqqytyq aqparat instityıtynyń

JARSHYSY

gylymi-quqqytyq jýrnal №1 (72)-2023

Құрылтайшы және баспагер:

«Қазақстан Республикасының
Заңнама және құқықтық
ақпарат институты» ШЖҚ РМҚ
2006 жылдан бастап шығады
Журналдың материалдары
www.zqai.kz
сайтында орналастырылған
Заң ғылымдары бойынша диссертациялардың
негізгі ғылыми нәтижелерін жариялауға
арналған басылымдар тізіліміне енгізілген
(ҚР БҒМ БҒССҚК 14.02.2022 ж.
№38 бұйрығы)

Редакциялық кеңес құрамы

Сәрпеков Р.Қ. - з.ғ.к., Қазақстанның еңбек
сіңірген қайраткері (Астана, Қазақстан) –
(төраға)
Абайділинов Е.М. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Абызов Р.М. – з.ғ.д. (Барнаул, Ресей)
Бельх В.С. – з.ғ.д. (Екатеринбург, Ресей)
Губин Е.П. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Мельник Р.С. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Монсеев А.А. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Муромцев Г.И. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Рахметов С.М. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Малиновский В.А. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Унзила Шапақ – з.ғ.д. (Астана, Қазақстан)

Бас редактор

Дүйсенов Е.А. – з.ғ.к.

Редакциялық алқа құрамы

Азер Алиев – PhD (Киль, Германия)
Байниязова З.С. – з.ғ.к. (Саратов, Ресей)
Жанғарашев Р.М. – LL.M (Астана,
Қазақстан)
Исмағұлов К.Е. – з.ғ.к. (Астана, Қазақстан)
Ишекеев К.А. – з.ғ.д., доцент (Мәскеу, Ресей)
Қазбаева Ә.Г. – з.ғ.к. (Астана, Қазақстан)
Киязова А.Ж. – LL.M (Астана, Қазақстан)
Құлжабаева Ж.О. – з.ғ.к. (Астана,
Қазақстан)
Мұрзашев Қ.Т. – (Астана, Қазақстан)
Нұрмағамбетов Р.Ғ. – PhD (Челябинск, Ресей)
Примашев Н.М. – з.ғ.к. (Астана,
Қазақстан)
Рахымбердин К.Х. – з.ғ.д. (Өскемен,
Қазақстан)
Салықова Д.Ә. – (Астана, Қазақстан)
Тегізбекова Ж.Ч. – з.ғ.к. (Бишкек,
Қызығызстан)
Финк Д.А. – з.ғ.к. (Астана, Қазақстан)

Редактор – **Қолтубаева Г.Б.**
Беттеуші – **Тасирова А.С.**
Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Қазақстан Республикасы Ақпарат
және коммуникациялар министрлігі
Ақпарат комитетінің
БАҚ есепке қою туралы куәлігі
№ 17761-Ж 25.06.2019 ж.
(Алғашқы есепке қою кезі
№6592-Ж. 07.09.2005 ж.)

Мекен-жайы: Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қ., Қабанбай-батыр даңғ.,
19, С-блогы, 306-каб., тел.: 8(7172)26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Редакция бағанасы..... 7

Мемлекет және құқық теориясы

В.М. СЫРЫХ, Б.О. АЛТЫНБАСОВ Материалистік
теория бойынша құқықтың мүмкіндіктен ақиқатқа
өту механизмі 13

Конституциялық және әкімшілік құқық

**А.Б. БЕКМАҒАМБЕТОВ, А.Р. ЕНСЕБАЕВА,
А.Т. ИСМАҒҰЛОВА** Қазақстан Республикасының
еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалардан
міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы заңнамасын
жетілдірудің өзекті мәселелері 24

К.Р. БАЛАБИЕВ, А.К. ҚҰРМАНОВА Заңдылық
пен құқықтық тәртіп - ұлттық мемлекеттілікті
дамытудың заманауи маңызды құқықтық
факторлары 33

**Г.А. ҚУАНАЛИЕВА, С. ӘДІЛҒАЗЫ,
М.Н. ӘБШЕВА** Жаңа Қазақстанның құқықтық
жүйесіндегі Әлеуметтік кодекстің орны мен маңызы 43

Азаматтық және азаматтық-процестік құқық

А.М. НҰРМАҒАМБЕТОВ, А.О. МАКРУШИН
Жаңа Қазақстан және әділетті еңбек..... 52

С.К. ИДРЫШЕВА, Т.В. КЛИМОВА Коммерциялық
емес ұйымдар корпоративтік қатынастардың
субъектілері ретінде 60

А.А. АМАНГЕЛДІ Зияткерлік меншік саласындағы
құқықтарды беру 72

В.Т. КОНУСОВА Қазақстан Республикасының
азаматтық іс жүргізу заңнамасындағы әділеттілік
санаты..... 81

**Л.Қ. ЕРКИНБАЕВА, Д.Н. БЕКЕЖАНОВ,
Б. ҚАЛЫМБЕК** Экологиялық ақпарат және оның
Қазақстан Республикасының халықаралық
экологиялық-құқықтық ынтымақтастығын жүзеге
асырудағы маңызы 91

**Қ. ҚОЙШЫБАЙҰЛЫ, Д.З. КОПБАЕВ,
А.Б. БИДАЙШИЕВА** Блокчейн мен крипто-
валюталарды құқықтық реттеу: Қазақстан Республи-
касының аумағында токендер шығарудың мәселелері
мен болашағы және олардың айналымы 98

Қылмыстық құқық және қылмыстық процесс

Р.К. СӘРПЕКОВ Судьяның, алқабилердің тәуелсіз-
дігін қамтамасыз етудің және сот қызметінің тиімділігін
арттырудың жекелеген кепілдіктері 108

А.Н. АҚПАНОВ, Л.К. КУСАЙНОВА Мүлдіктік
кепілгерлік дербес қылмыстық іс жүргізу бұлтартпау
шарасы ретінде 122

Е.Н. КАЛИАКПЕРОВА Қылмыстық сот ісін жүргізуде жәбірленушілерді қорғау (Қазақстан Республикасы және Ұлыбритания)	132
С.С. ҚАРЖАУБАЕВ, А.Қ. ОРАЗБЕКОВА Көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шараларын күшейту туралы мәселеге.....	140
Халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану	
В.Х. СЕЙТИМОВА Халықаралық процессуалды стандарттарының үйлесімділігі құқықтық жетістік немесе қол жетпес идеал (ЕАЭО сотының үлгісі негізінде).....	148
Л.Б. БОГАТЫРЕВА, Б.А. ТАЙТОРИНА, А.М. СӘТБАЕВА Ұлттық денсаулық сақтау жүйелерін халықаралық құқықтық реттеу: инфекциялық аурулар пандемиясындағы трансформация туралы дискурс	158
К.Ж. ҚУАНДЫҚОВ, М.Қ. ЖҮСІПБЕКОВА Сыртқы экономикалық мәмілелер ұғымы және оның ерекшеліктері.....	168
Р. МАРХАБА, Ж.Т. САЙРАМБАЕВА Қытай мен Қазақстан арасындағы арбитраждық механизмдерді салыстырмалы зерттеу	177
А.А. НУКУШЕВА, Г.Т. БАЙСАЛОВА, М.Т. БЕЙСЕНБАЕВА Медициналық қалдықтарды өңдеу мен кәдеге жаратуды құқықтық реттеу: Қытай тәжірибесі және оны Қазақстанда қолдану мүмкіндігі	186
ФУ ТИН, К.Ж. АЛТАЕВА Тарифтер мен сауда-саттық туралы Бас келісімнің ХХ-бабы тұрғысынан көміртегі тарифтерін құқықтық талдау	196
Құқықтық мониторинг	
К.Е. ИСМАГУЛОВ, К.А. ИСАЕВА, Ж.З. ЗИЯТОВА Қылмыстық-процестік кодексінің тиімділігінің мәселелері	205
А.Ж. КИЯЗОВА Қазақстан Республикасындағы бағалау қызметін өзін-өзі реттеудің құқықтық негіздері.....	214
Мемлекеттік тілдегі заңшығармашылық практикасынан	
Г.К. АҚЫЛБЕКОВА, З.К. ЖАНГАБУЛОВА Салалық терминология және терминжасам қағидаттары	224
Жас ғалым мінбері	
Н.М. БЕРДЫБАЕВ Халықаралық университет: түсінігі, ғылыми доктринадағы даму тенденциялары және құқықтық реттеу механизмі	233
З.Н. АМАНЖОЛОВА «Төтенше жағдай» түсінігінің мәселелері.....	243
А.Р. КУМАРБЕКОВА Жаңа Қазақстан: конституциялық реформаның негізгі бағыттары	250
Э.С. ҚУАНДЫҚОВА Қазіргі тандағы ауыл шаруашылығы саласындағы мемлекеттік қолдау: құқықтық мәселелер мен перспективалар.....	258
«Жаршының» архивтегі беттері	
А.М. АЙТУАРОВА PhD М.Ж. Куликпаеваның «Цифрлық технологияларды дамыту тұрғысында жеке өмірге құқығын қамтамасыз етудің халықаралық-құқықтық негіздері» атты ғылыми жарияланымына қайта оралғанда	267
Библиография	
К.Х. РАХИМБЕРДИН Қылмыстық құқық: проблемалар және даму парадигмасы (М.Р. Гетаның «Уголовное право: пределы, объекты и средства воздействия в борьбе с преступностью в современной России» атты монографиясына рецензия. – Мәскеу: НОРМА, 2016. – 316 б.).....	276

Учредитель и издатель:
РГП на ПХВ «Институт законодательства
и правовой информации
Республики Казахстан»
Издаётся с 2006 года
Все материалы журнала размещаются на
сайте www.zqai.kz
Включен в перечень изданий для публикации
основных научных результатов диссертаций
по юридическим наукам
(Приказ КОКСОН МОН РК №38
от 14.02.2022 г.)

Состав Редакционного совета
Сарпеков Р.К. – к.ю.н., Заслуженный
деятель Казахстана (Астана, Казахстан) –
(председатель)
Абайдельдинов Е.М. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Абызов Р.М. – д.ю.н. (Барнаул, Россия)
Белых В.С. – д.ю.н. (Екатеринбург, Россия)
Губин Е.П. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Мельник Р.С. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Моисеев А.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Муромцев Г.И. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Рахметов С.М. – д.ю.н. (Астана, Казахстан)
Малиновский В.А. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Унзила Шапак – д.ю.н. (Астана, Казахстан)

Главный редактор
Дюсенов Е.А. – к.ю.н.

Состав Редакционной коллегии
Азер Алиев – PhD (Киль, Германия)
Байниязова З.С. – к.ю.н. (Саратов, Россия)
Джангарашев Р.М. – LLM (Астана,
Казахстан)
Исмагулов К.Е. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Ишеков К.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Казбаева А.Г. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Князова А.Ж. – LLM (Астана, Қазақстан)
Кулжабаева Ж.О. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Мурзашев К.Т. – (Астана, Казахстан)
Нурмагамбетов Р.Г. – PhD (Челябинск,
Россия)
Примашев Н.М. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Рахимбердин К.Х. – д.ю.н. (Усть-Каменно-
горск, Казахстан)
Салыкова Д.О. – (Астана, Казахстан)
Тегизбекова Ж.Ч. – к.ю.н. (Бишкек,
Кыргызстан)
Финк Д.А. – к.ю.н. (Астана, Казахстан)

Редактор – **Колтубаева Г.Б.**
Верстка – **Тасирова А.С.**
Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Свидетельство о постановке
на учет СМИ № 17761-Ж
от 25.06.2019 г. Комитета информации
Министерства информации и коммуникаций
Республики Казахстан (Первичная постановка
на учет №6592-Ж. 07.09.2005 г.)

Адрес: Республика Казахстан, 010000,
г. Астана, пр. Кабанбай батыра, 19,
блок С, каб. 306, тел.: 8(7172)26-61-22
www.zqai.kz, E-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

ВЕСТНИК

Института законодательства и правовой
информации Республики Казахстан

научно-правовой журнал №1 (72)-2023

Колонка редакции	9
Теория государства и права В.М. СЫРЫХ, Б.О. АЛТЫНБАСОВ Материалисти- ческая теория права о механизме перевода права из возможности в действительность	13
Конституционное и административное право А.Б. БЕКМАГАМБЕТОВ, А.Р. ЕНСЕБАЕВА, А.Т. ИСМАГУЛОВА Актуальные вопросы совершенствования законодательства Республики Казахстан об обязательном социальном страховании от несчастных случаев, связанных с трудовой деятельностью	24
К.Р. БАЛАБИЕВ, А.К. КУРМАНОВА Законность и правопорядок - важнейшие правовые факторы развития национальной государственности в условиях современности	33
Г.А. КУАНАЛИЕВА, С. АДИЛГАЗЫ, М.Н. АБИШЕВА Место и значение Социального кодекса в правовой системе нового Казахстана.....	43
Гражданское и гражданско-процессуальное право А.М. НУРМАГАМБЕТОВ, А.О. МАКРУШИН Новый Казахстан и справедливый труд	52
С.К. ИДРЫШЕВА, Т.В. КЛИМОВА Некоммер- ческие организации как субъекты корпоративных отношений	60
А.А. АМАНГЕЛЬДЫ Оборотоспособность прав в сфере интеллектуальной собственности.....	72
В.Т. КОНУСОВА Категория справедливости в гражданском процессуальном законодательстве Республики Казахстан	81
Л.К. ЕРКИНБАЕВА, Д.Н. БЕКЕЖАНОВ, Б. КАЛЫМБЕК Экологическая информация и ее значение в осуществлении международного эколого- правового сотрудничества Республики Казахстан.....	91
Қ. ҚОЙШЫБАЙҰЛЫ, Д.З. КОПБАЕВ, А.Б. БИДАЙШИЕВА Правовое регулирование блокчейн и криптовалют: проблемы и перспективы выпуска токенов и их оборот на территории Республики Казахстан	98
Уголовное право и уголовный процесс Р.К. САРПЕКОВ Отдельные гарантии обеспечения независимости судьи, присяжных заседателей и повышения эффективности судебной деятельности	108
А.Н. АХПАНОВ, Л.К. КУСАИНОВА Имущественное поручительство как самостоятельная мера уголовно- процессуального пресечения	122

Е.Н. КАЛИАКПЕРОВА Защита потерпевших в уголовном судопроизводстве (Республика Казахстан и Великобритания).....	132
С.С. КАРЖАУБАЕВ, А.К. ОРАЗБЕКОВА К вопросу об усилении уголовно-правовых мер противодействия теневой экономике.....	140
Международное право и сравнительное правоведение	
В.Х. СЕЙТИМОВА Гармонизация международных процессуальных стандартов: идея правовых достижений или недостижимый идеал (на примере суда ЕАЭС).....	148
Л.Б. БОГАТЫРЕВА, Б.А. ТАЙТОРИНА, А.М. САТПАЕВА Международно-правовое регулирование национальных систем здравоохранения: дискурс трансформации в условиях пандемии инфекционных болезней	158
К.Ж. КУАНДЫКОВ, М.К. ЖУСУПБЕКОВА Понятие и особенности внешнеэкономических сделок	168
Р. МАРХАБА, Ж.Т. САЙРАМБАЕВА Сравнительное исследование арбитражных механизмов между Китаем и Казахстаном.....	177
А.А. НУКУШЕВА, Г.Т. БАЙСАЛОВА, М.Т. БЕЙСЕНБАЕВА Правовое регулирование обращения и утилизации медицинских отходов: опыт Китая и возможности его применения в Казахстане	186
ФУ ТИН, К.Ж. АЛТАЕВА Правовой анализ углеродных тарифов с точки зрения статьи XX Генерального соглашения по тарифам и торговле.....	196
Правовой мониторинг	
К.Е. ИСМАГУЛОВ, К.А. ИСАЕВА, Ж.З. ЗИЯТОВА Проблемы эффективности Уголовно-процессуального кодекса	205
А.Ж. КИЯЗОВА Правовые основы саморегулирования оценочной деятельности в Республике Казахстан	214
Из практики законотворчества на государственном языке	
Г.К. АКЫЛБЕКОВА, З.К. ЖАНГАБУЛОВА Отраслевая терминология и принципы терминообразования.....	224
Трибуна молодого ученого	
Н.М. БЕРДЫБАЕВ Международный университет: понятие, тенденции развития в научной доктрине и механизме правового регулирования	233
З.Н. АМАНЖОЛОВА Проблемы понятия «чрезвычайное положение».....	243
А.Р. КУМАРБЕКОВА Новый Казахстан: основные направления конституционной реформы	250
Э.С. КУАНДЫКОВА Государственная поддержка в сфере сельского хозяйства в современных условиях: правовые проблемы и перспективы	258
Архивные страницы «Вестника»	
А.М. АЙТУАРОВА Возвращаясь к научной публикации PhD М.Ж. Куликпаевой «Международно-правовые основы обеспечения права на частную жизнь в контексте развития цифровых технологий»	267
Библиография	
РАХИМБЕРДИН К.Х. Уголовное право: проблемы и парадигма развития (Рецензия на монографию М.Р. Гета «Уголовное право: пределы, объекты и средства воздействия в борьбе с преступностью в современной России». – Москва: НОРМА, 2016. – 316 с.).....	276

Bulletin of Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan

JARSHYSY

scientific and legal journal №1 (72)-2023

Founder and publisher:
RSE on the REM «Institute of Legislation and Legal information of the Republic of Kazakhstan»
Published since 2006
All journal materials are placed on the website
www.zqai.kz
Included in the list of publications of basic scientific results of dissertations on legal sciences (Order CCES MES RK №38 from 14.02.2022)

Editorial Council members

Sarpekov R.K. – *c.j.s.*, Honored Worker of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan) – (Chairman)
Abayeldinov E.M. – *d.j.s.* (Astana, Kazakhstan)
Abyzov R.M. – *d.j.s.* (Barnaul, Russian)
Belih V.S. – *d.j.s.* (Ekaterinburg, Russian)
Gubin E.P. – *d.j.s.* (Moscow, Russian)
Melnik R.S. – *d.j.s.* (Astana, Kazakhstan)
Moiseev A.A. – *d.j.s.* (Moscow, Russian)
Muromcev G.I. – *d.j.s.* (Moscow, Russian)
Rahmetov S.M. – *d.j.s.* (Astana, Kazakhstan)
Malinovski V.A. – *d.j.s.* (Astana, Kazakhstan)
Unzila Shapak – *d.j.s.* (Astana, Kazakhstan)

Chief Editor

Dyussenov Ye.A. – *c.j.s.*

Editorial Board members

Azer Aliyev – *PhD* (Kiel, Germany)
Bainiyazova Z.S. – *c.j.s.* (Saratov, Russian)
Dzhangarashev R.M. – *LLM* (Astana, Kazakhstan)
Ismagulov K.Y. – *c.j.s.* (Astana, Kazakhstan)
Ishekov K.A. – *d.j.s.* (Moscow, Russian)
Kazbayeva A.G. – *c.j.s.* (Astana, Kazakhstan)
Kiyazova A.Zh. – *LLM* (Astana, Kazakhstan)
Kulzhabayeva Zh.O. – *c.j.s.* (Astana, Kazakhstan)
Murzashvili K.T. – (Astana, Kazakhstan)
Nurmagambetov R.G. – *PhD* (Chelyabinsk, Russian)
Primashev N.M. – *c.j.s.* (Astana, Kazakhstan)
Rakhimberdin K.H. – *d.j.s.* (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)
Salykova D.O. – (Astana, Kazakhstan)
Tegizbekova Zh.Ch. – *c.j.s.* (Bishkek, Kyrgyzstan)
Fink D.A. – *c.j.s.* (Astana, Kazakhstan)

Editor – **Koltubaeva G.B.**
Layout – **Tasirova A.S.**
Tel.: 8 (7172) 26-61-29

The certificate of registration of mass media №17761-G from 25.06.2019 from the Information Committee of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan (Number and date of primary registration №6592-Zh.07.09.2005.)

Address: The Republic of Kazakhstan, 010000, Astana, Kabanbay-batyr ave., 19, block C, office 306, тел.: 8(7172) 26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Editorial	11
Theory of State and law	
V.M. SYRYKH, B.O. ALTYNBASSOV Materialistic theory of law about the mechanism of translation of law from possibility into reality.....	13
Constitutional and Administrative Law	
A.B. BEKMAGAMBETOV, A.R. YENSEBAYEVA, A.T. ISMAGULOVA Current issues of improvement of the legislation of the Republic of Kazakhstan on compulsory social insurance against work-related accidents.....	24
K.R. BALABIYEV, A.K. KURMANOVA The rule of law and order being the most important legal factor of the development of a national statehood in current reality.....	33
G.A. KUANALIYEVA, S. ADILGAZY, M.N. ABISHEVA The place and significance of the Social code in the legal system of new Kazakhstan	43
Civil and Civil Procedure Law	
A.M. NURMAGAMBETOV, A.O. MAKRUSHIN New Kazakhstan and fair work.....	52
S.K. IDRYSHEVA, T.V. KLIMOVA Non-profit organizations as subjects of corporate relations.....	60
A. AMANGELDY Transferability of rights in the sphere of intellectual property.....	72
V.T. KONUSOVA The category of fairness in the civil procedural legislation of the Republic of Kazakhstan	81
L.K. YERKINBAYEVA, D.N. BEKEZHANOV, B. KALYMBEK Environmental information and its importance in the implementation of international environmental and legal cooperation of the Republic of Kazakhstan.....	91
K. KOISHYBAIULY, D.Z. KOPBAYEV, A.B. BIDAYSHIYEVA Legal regulation of blockchain and cryptocurrency: challenges and prospects of token buying and their turnover in the Republic of Kazakhstan	98
Criminal law and Criminal procedure	
R.K. SARPEKOV Separate guarantees of ensuring the independence of judges, jurors and improving the efficiency of judicial activity	108
A.N. AKHPANOV, L.K. KUSAINOVA Property surety as an independent criminal procedural measure of restraint.....	122
E.N. KALIAKPEROVA Victim protection in criminal proceedings (Republic of Kazakhstan and UK).....	132
S.S. KARZHAUBAYEV, A.K. ORAZBEKOVA On the issue of strengthening criminal law countermeasures shadow economy.....	140

International law and Comparative law	
V.KH. SEITIMOVA Harmonization of international procedure standards: the idea of legal achievements or an unreachable ideal (by the example of the EAEU court)	148
L.B. BOGATYREVA, B.A. TAITORINA, A.M. SATPAYEVA International legal regulation of national health systems: the discourse of transformation in the conditions of the pandemic of infectious diseases	158
K.Zh. KUANDYKOV, M.K. ZHUSUPBEKOVA Concept and features of foreign economic transactions	168
R. MARHABA, ZH.T. SAIRAMBAEVA Comparative research on the arbitration mechanisms between China and Kazakhstan	177
A.A. NUKUSHEVA, G.T. BAYSALOVA, M.T. BEISENBAYEVA Legal regulation of the circulation and disposal of medical waste: China's experience and the possibility of its application in Kazakhstan.....	168
FU TING, K.ZH. ALTAYEVA Legal analysis of carbon tariffs – in terms of the article XX of the General tariffs and trade agreement in international trade	196
Legal monitoring	
K.E. ISMAGULOV, K.A. ISAEVA, ZH.Z. ZIYATOVA Problems of the efficiency of the Criminal procedure code.....	205
A.Zh. KIYAZOVA Legal bases of self-regulation of valuation activity in the Republic of Kazakhstan	214
From the lawmaking practice in the official language	
G.K. AKYLBEKOVA, Z.K. ZHANGABYLOVA Industry terminology and terminology principles	224
Young researchers' tribune	
N.M. BERDYBAEV International university: concept, classification, development trends in scientific doctrine and mechanism of legal regulation.....	233
Z.N. AMANZHLOVA Problems of the concept of «state of emergency».....	243
A.R. KUMARBEOVA New Kazakhstan: main directions of constitutional reform.....	250
E.S. KUANDYKOVA State support in the field of agriculture in modern conditions: legal problems and prospects	258
The archive pages of the «Bulletin»	
A. M. AITUAROVA Returning to the scientific publication of PhD M.Zh. Kulikpaeva «International legal foundations of ensuring the right to privacy in the context of the development of digital technologies»	267
Bibliography	
RAKHIMBERDIN K.H. Criminal law: problems and paradigm of development (Review of M.R. Geta's monograph «Criminal Law: limits, objects and means of influence in the fight against crime in modern Russia». – Moscow: NORMA, 2016. – 316 p.)	276

САЛАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ТЕРМИНЖАСАМ ҚАҒИДАТТАРЫ

Гүлжан Кәрімқызы Ақылбекова¹

ҚР Заңнама және құқықтық ақпарат институты Лингвистика орталығының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Астана қ., e-mail: akylbekovagulzhan@gmail.com

Зәуре Кәлімжанқызы Жанғабылова

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақ тілі және Қазақстан мәдениеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., e-mail: zaure_zhangabulova@mail.ru

Аннотация. Ұлттық терминологиялық қор қалыптастыру қазіргі терминологиялық қызметтегі негізгі бағыттардың бірі болып отыр. Салалық терминдерді жинау және сақтау қажеттілігі елімізде терминологиялық қор қалыптастыру ісіне, мамандар мен ғалымдарды дәл және нормативтік құжаттармен бекітілген терминологиямен қамтамасыз ету жұмыстарына тың жол ашты.

Мақала ұлттық терминологиялық қор қалыптастыру, жүйелеу, реттеу, жетілдіру, біріздендіру және ұлттық терминжасам қағидастарын айқындап, салалық терминологияны дамыту мәселелеріне арналған. Мақалада тіліміздегі әлі де зерттеп, зерделеуді қажет ететін ғылым мен техниканың түрлі салаларындағы терминдер, олардың жасалуы мен қалыптасуының теориялық және практикалық жақтары сөз болады. Қоғамдық өмірдің барлық саласында қолданылып жүрген ұлттық терминдер мен ғылыми атаулар жасалуы, тілдік нормаға сәйкестігі, аударма дәлдігі тұрғысынан қарастырылады. Қазақ тілін ғылым тілі ретінде жетілдіру, оның қолданылу аясын кеңейтуде салалық және салаларалық терминдер ғылыми-практикалық електен өткізуге талпыныс жасалып, терминжасам талаптарының сақталуы мәселесі сөз болады.

Мақаланы жазу барысында салалық және салаларалық терминдерді қалыптастыру және жүйелеу, терминдерді аудару, термин түзудегі ұстанымдар туралы терминология саласында жарық көрген еңбектер, ғылыми және ғылыми-анықтамалық әдебиеттер мен энциклопедиялық еңбектер, біртүрлі және екітүрлі сөздіктер пайдаланылды.

Келешекте терминологиялық қордағы әрбір термин қажетті қосымша ақпаратпен: атап айтқанда, терминнің мағынасының қандай екендігі, яғни ғылыми анықтамасы берілуге тиіс, терминнің басқа да тілдердегі баламалары, терминнің қысқаша формалары, қажетті синонимдері, терминнің қандай құжатпен (мәселен, ұлттық немесе халықаралық стандарт) бекітілгені туралы мәлімет және т. б. қамтамасыз етілуі тиіс. Ұлттық терминологиялық қор қалыптастырудың практикалық маңызы зор және ол болашақтағы ғылыми зерттеулер жүргізудің маңызды құралына айналмақшы.

Түйін сөздер: тілдік норма, салалық және салаларалық терминдер, терминнің нормативтілігі, терминжасам, терминологиялық өріс, сөзжасамдық үлгілер.

ОТРАСЛЕВАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ И ПРИНЦИПЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ

Ақылбекова Гульжан Каримовна

Ведущий научный сотрудник Центра лингвистики Института законодательства и правовой информации РК, кандидат филологических наук, Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: akylbekovagulzhan@gmail.com

¹ Хат-хабарларға арналған автор

Жангабулова Зауре Калимжановна

Доцент кафедры Казахского языка и Культуры Казахстана, кандидат филологических наук, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Республика Казахстан, г. Караганда, zaure_zhangabulova@mail.ru

Аннотация. Формирование национального терминологического фонда является одним из основных направлений современной казахской терминологической деятельности. Необходимость сбора и хранения отраслевых терминов проложила новый путь к формированию в стране терминологического фонда, обеспечению специалистов и ученых терминологией, закрепленных точными и нормативными документами.

Статья посвящена вопросам формирования, систематизации, регулирования, совершенствования, унификации национального терминологического фонда и развития отраслевой терминологии с определением принципов национального терминологического образования. В статье рассматриваются термины из различных областей науки и техники, теоретические и практические аспекты их создания и формирования, которые еще предстоит исследовать и изучить в нашем языке. Рассматривается вопрос создания национальных терминов и научных наименований, используемые во всех сферах общественной жизни, их соответствия языковой норме, точности перевода. Совершенствование казахского языка как языка науки, расширения сферы его применения обусловлены научно-практической верификацией отраслевых и межотраслевых терминов, а также принципы соблюдения требований терминологического образования.

В работе были использованы научные труды по формированию и систематизации отраслевых и межотраслевых терминов, переводу терминов, принципам терминологического образования, научная и научно-справочная литература и энциклопедические труды, одноязычные и двуязычные словари.

В дальнейшем каждый термин в терминологическом фонде должен быть снабжен дополнительной информацией: указываются, в частности значение термина, т. е. приводится научное определение, даются эквиваленты термина на других языках, краткие формы термина, его синонимы, сведения о том, каким документом (например, национальным или международным стандартом) утвержден термин и т.д.

Формирование национального терминологического фонда имеет большое теоретическое и практическое значение и может стать важным инструментом для проведения будущих научных исследований.

Ключевые слова: языковая норма, отраслевые и межотраслевые термины, нормативность термина, терминологическое образование, терминологическое поле, словообразовательные модели.

SECTORIAL TERMINOLOGY AND PRINCIPLES OF TERM FORMATION

Akylbekova Gulzhan Karimovna

Leading researcher of the Center for Linguistics of the Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan, candidate of philological Sciences, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: akylbekovagulzhan@gmail.com

Zhangabylova Zaure Kalimzhanovna

Karaganda University of kazpotrebooyuz, associate professor of the Department of Kazakh language and culture of Kazakhstan, candidate of philological Sciences, Republic of Kazakhstan, Karaganda, e-mail: zaure_zhangabulova@mail.ru

Abstract. The formation of a national terminological fund is one of the main directions of modern Kazakh terminological activity. The need to collect and store sectorial terms has paved a new way to the formation of a terminological fund in the country, providing specialists and scientists with terminology, fixed by precise and regulatory documents.

The article is devoted to the formation, systematization, regulation, improvement, unification of the national terminological fund and the development of sectorial terminology with the definition

of the principles of national term formation. The article deals with terms from various fields of science and technology, theoretical and practical aspects of their creation and formation, which have yet to be explored and studied in our language. The issue of creating national terms and scientific names used in all spheres of public life, their compliance with the language norm, and the accuracy of translation is considered. The improvement of the Kazakh language as the language of science, the expansion of its scope are due to the scientific and practical verification of branch and interbranch terms, as well as the principles of compliance with the requirements of term formation.

The study used scientific works on the formation and systematization of sectoral and intersectoral terms, translation of terms, principles of term formation, scientific and popular science, reference literature and encyclopedic works, monolingual and bilingual dictionaries.

In the future, each term in the terminological fund should be provided with additional information: in particular, the meaning of the term is indicated, i.e., a scientific definition is given, equivalents of the term in other languages are given, short forms of the term, its synonyms, information about which document (for example, national or international standard) approved term, etc. The formation of a national terminological fund is of great practical importance and can become an important tool for future scientific research.

Key words: language norm, sectoral and intersectoral terms, term normativity, term formation, terminological field, word-formation models.

DOI: 10.52026/2788-5291_2023_72_1_224

Кіріспе

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі толыққанды қызметін қамтамасыз ету мақсатында қабылданған Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында терминологиялық қорды жүйелеу, реттеу, жетілдіру, біріздендіру және салалық терминологияны дамыту ісіне ерекше назар аударылады. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының мәліметі бойынша, мемлекеттік тілдің қолданылу сапасын арттыру және қазақ тілінің салалық терминдер жүйесін жетілдіру, біріздендіру мақсатында ғылым мен техниканың түрлі салалары бойынша 270-тен астам терминологиялық сөздік жарық көрсе, тәуелсіздік алғалы мемлекеттік тілде қалыптасқан терминдер 330000 бірлікті, қазақ тілінде баламасы жоқ шеттілдік терминдер – 33479, ұлттық тіл негізінде игерілген терминдер – 6317, ұлттық тіл ресурстарын пайдаланып, әрі шеттілдік элементтерді сақтап жасалған аралас терминдер – 293 204 бірлікті құрайды екен².

Заманауи ғылым мен технологияның өркендеуіне байланысты кез келген тілде пайда болатын жаңа сөздердің 90% астамын арнаулы сөздер құрайды екен. Терминдер

арнаулы тілдің семантикалық өзегі болып табылады және негізгі ақпарат мазмұнын беретіндіктен, тіліміздегі ұлттық сипаттағы терминдер мен атауларға деген қажеттілік те аса жоғары болып отыр. Әрбір ширек ғасыр сайын жаңа пәндердің ерекше қарқынмен (орта есеппен олардың саны екі есеге артып отыратынын ескеретін болсақ,) пайда болуы, олардың өз терминологиясына деген айрықша қажеттілігін туғызып, терминологияның стихиялы түрде пайда болуына себеп болып отыр. Осындай «терминологиялық тасқын» сала мамандары мен терминолог ғалымдардың алдына ұлттық терминологияның бүкіл массивін реттеу, тілдік тұрғыдан жүйелеу, біріздендіру, стандарттау міндетін қойып отыр.

Тіліміздегі жалпықолданыстағы сөздерден кем түспейтін ғылым мен техниканың түрлі салаларындағы терминдерді, олардың жасалуының, қалыптасуының, дамуының теориялық және практикалық жақтары зерттеп-зерделеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ терминологиясында практикалық қолданбалы тұрғыдан қоғамдық өмірдің барлық саласына, өндіріске енгізуді қажет ететін терминдер мен атаулардың жасалуы, олардың тілдік нормаға сәйкес келуі, аударма дәлдігі тұрғысынан қарастыру мәселесі туындайды.

«Termincom.kz» сайтына енгізілген сала-

² Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/> Қаралған күні: 18.01.2023

лық терминдер мен номенклатуралық атаулар қоры жинақталды. Бұл сала мамандары мен лингвист-терминолог мамандар тарапынан терминдер саралаудан және сараптаудан өткізіліп, отандық термин түзуді жүйелеу және терминологиялық жұмыстардың мақсатты түрде жүргізілуіне негіз болып отыр.

Әдістер мен материалдар

Қазақ тілін ғылыми жағынан жетілдіру, қолданылу аясын кеңейту ісінде салалық және салаларалық терминдер ғылыми-практикалық електен өткізуді қажет етеді. «Termincom.kz» сайтындағы салалық және салааралық терминдердің қалыптастырылуы және оларды жүйелеу, реттеу, біріздендіруде сипаттамалы, салыстырмалы-салғастырмалы әдістер және статистикалық әдіс элементтері пайдаланылды.

Жұмыс барысында салалық (математика, физика және астрономия, энергетика) және салааралық терминдерді қалыптастыру және стандарттау, терминдерді аудару, термин түзудегі ұстанымдар туралы терминология саласында жарық көрген еңбектер, ғылыми және ғылыми-көпшілік, ғылыми-анықтамалық әдебиеттер мен энциклопедиялық еңбектер, біртүрлі және екітүрлі сөздіктер пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Нәтижелер мен талқылаулар

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте термин (лат. терминус – шекара, шек) – білімнің немесе қызметтің арнаулы саласы ұғымын білдіретін сөздер немесе сөз тіркестері деген анықтама беріледі. Термин ерекшеліктеріне: 1) жүйелілік; 2) анықтама-сының болуы (терминдердің көпшілігі үшін); 3) өзінің терминологиялық өрісі шегінде моносемиялылық, яғни осы ғылымның, пәннің немесе ғылыми мектептің терминологиясы тән болу үрдісі (осыған байланысты математика, физиология және лингвистикадағы «функция» сияқты терминдер салааралық омонимдер деп аталады); 4) экспрессияның болмауы; 5) стилистикалық бейтараптық жатқызылады [1, 327-б.]. Терминнің бұл қасиеттері терминологиялық өрістің ішінде ғана жүзеге асырылады да, одан тыс жерде термин өзінің анықтамалық және жүйелік сипаттамаларын жоғалтады, яғни бейтерминденеді.

Бейтерминдену (терминнің жалпы лексикаға ауысуы) және терминдену (жалпықолданыстағы сөздің терминге ауысуы)

процестері терминологиялық және терминологиялық емес лексиканың өзара ауысуын көрсетеді. Көбінесе, метафораға негізделген терминологиямен қатар, термин жасау тәсілдеріне дайын терминді бір пәннен екінші пәнге толық немесе ішінара қайта түсіндіре отырып ауыстыру – ретерминология: «дифференциалды» (математика) – «дифференциал» (лингвистика) жатқызылады. Терминдер басқа тілден де алынуы мүмкін (бұған калькалау жатқызылады), сонымен қатар өз тілінің морфемалық қатарынан немесе халықаралық элементтерден жасалуы мүмкін.

Қазақ терминологиясына арналған жұмыстар өткен ғасырдан бастау алып, еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта өз дамуының жаңа кезеңіне өтіп отыр. Ұлттық термин жасау және қалыптастырудың А. Байтұрсынұлынан бастау алған ұлттық тіл негізіне бет түзеген ғылыми көзқарасқа сүйенген қазақ ұлттық терминологиясының ғылыми қағидаттары қалыптасып, қазақ терминологиясы дамуының соны бағыттары айқындалды. Ғылым мен білімнің түрлі салалары бойынша ұлт тілінде терминологиялық қор қалыптасып, терминология тіліміздегі жеке құрылым ретінде ғылыми-теориялық тұрғыдан жан-жақты зерттелу үстінде.

Қазақ терминологиясын жаңаша бағдарлау, реттеу және ілгері дамытуға байланысты академик Ә. Қайдар ұлттық термин жасау және қалыптастырудың негізгі ғылыми қағидаттарын нақтылап берсе [2, 1-4-б.], Ә. Айтбайұлы заман талабына және мемлекеттік тілдің өскелең сұранысына орай, ұлттық терминдерге қатысты өзінің жеке пайымдауларымен толықтырды [3, 64-б.], Ш. Құрманбайұлының ұлттық терминологиялық қор қалыптастыруда қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалану және өзге тілдерден термин қабылдауға қатысты өзінің ғылыми ұстанымдарын белгілеп, терминологияның ғылыми-теориялық негізін қалыптастыру Қазақстандағы терминологиялық жұмыстарды жүргізуге негіз болатын бірінші міндет екендігіне назар аударды [4].

Қазақ ұлттық терминологиялық қорын қалыптастыру, жаңғырту және біріздендіру жұмыстарына отандық және әлемде қалыптасқан терминология саласының ғылыми және практикалық жетістіктері, тәжірибелері мен ғылыми алғышарттары негіз болады десек, еліміздегі терминологиялық жұмыстарды ғылыми тұрғыдан негіздеу, сондай-ақ ғылыми атауларды ұлт тілінде қалыптастыру мәселесі мамандардың, жалпы

қоғам алдына жаңаша міндеттер жүктейді.

Ұлттық терминологиялық қорды толықтыру, жетілдіру, терминдер мен атаулардың қолданылу тиімділігін арттыру мақсатында құрылған «Termincom.kz» бірыңғай республикалық терминологиялық базасына енгізілген ғылым мен білім, техника және экономика, т.б. терминдерді саралау, жаңа терминдерді сараптау және қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі жаңа атаулар мен сөздерді жүйелеу, реттеу, саралау – қазіргі таңдағы өзекті мәселе.

«Termincom.kz» сайтында ұсынылған мәліметке сәйкес қазақ тіліндегі барлық терминдер мен атаулардың, салалық терминдер мен номенклатуралық атаулардың жалпы қоры – 383 534 тілдік бірлікті құрайды екен. Оның ішінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясының 1971-2020 жылдар аралығында бекіткен терминдер мен атаулар 35 680 терминді құрап отыр. Ұлттық терминқорда бекітілген термин сөздермен бірге сөз тіркестері, министрлік құрылымдары мен басқа да республикалық немесе халықаралық ұйымдардың атаулары және қысқарған сөздер де қамтылғаны атап көрсетіледі. Ал бекітілген терминдердің қолданыс жиілігіне қатысты: заман талабына сай тәуелсіздік кезеңіне дейін бекітілген кейбір терминдер 1991 жылдан бастап қайта бекітілгендігін және осы сипаттағы басқа да себептердің әсерінен бүгінгі таңда терминдердің қолданыс жиілігі 85 пайызды құрайтыны атап көрсетіледі³.

Бүгінде ұлттық терминологиялық қорда математика саласы бойынша барлығы – 9 943 термин, физика және астрономия бойынша – 9 902 термин, энергетика саласы бойынша барлығы – 8 888 термин көрсетілген. Ал бекітілген терминдердің сандық көрсеткіштері: математика – 422, физика және астрономия – 164, энергетика – 177, салааралық терминдер – 162 тілдік бірлікті құрайды⁴.

Физика және астрономия терминдері, физика-астрономиялық терминология – физика және астрономия саласындағы арнайы ұғымдар мен өзіне ғана тән объектілерді білдіру үшін жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтық атауы. Термин тілдің жалпы лексикалық жүйесіне белгілі бір терминологиялық жүйе (терминология) арқылы

ғана енеді. Терминолог ғалымдар мен ғылым салалары өкілдері бір-біріне жақын ғылым салаларының терминжүйелеріндегі терминдердің белгілі бір дәрежеде өзара байланыстылығына мән береді. Мамандар тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерін міндетті түрде ескеру және әрбір терминжүйенің белгілі бір теорияға, концепцияға және көзқарастар жүйесіне байланысты болатындығын да назардан тыс қалдырмайды. Мәселен, классикалық физикада екі үлкен терминжүйе бар екені белгілі: біріншісі – Ньютонның механика теориясына негізделген терминжүйе, екіншісі – Эйнштейннің салыстырмалылық теориясына негізделген терминжүйе. Жаңа физикада «масса – денелердің инерциялық және гравитациялық қасиеттерін, олардың жылдамдығы жарық жылдамдығынан әлдеқайда аз болатын жағдайларда анықталатын скалярлық физикалық шама» деп анықталады. Ал күнделікті өмірде және XIX ғасырдағы физикада масса – салмақ ұғымымен ұштасып, синонимдес мәнде қолданылады. Аталған терминжүйелерде масса термині әртүрлі мағынада қолданылатынын ескерсек, сөз болып отырған ғылыми ұғымдардың ара-жігін ажыратып, олар жеке ұғымдар ретінде бір-бірінен ерекшелуді қажет етеді. Яғни әрбір ұғымды анықтап беретін арнайы, өзіндік дефиницияларды қажет етеді. Терминқордың физика және астрономия саласында «масса – масса» деп жеке-жеке анық көрсетілсе де, ғылыми ұғымдарды бір-бірінен ажыратуға негіз болатын, әрқайсысына тән өзіндік жеке ғылыми анықтамасының берілмеуі – негізгі кемшілік болып табылады деп білеміз.

Физикалық шама, атау, формула, өлшем бірліктері жаңалық ашқан ғалымдардың құрметіне Архимед заңы, Архимед саны, Де Бройль толқыны, Евклид геометриясы, Евклид кеңістігі, Ллойд айнасы, Пифагор саны, Эдисон аккумуляторы, Эйлер тендеулері деп аталады. Өлшем бірлігі адам есімімен байланысты болғандықтан, жазылу ерекшелігіне де мән берілгені жөн. Мәселен, Кулон – өте үлкен заряд. Электр зарядының өлшем бірлігі ретінде белгілі француз ғалымы Ш. Кулонның құрметіне 1 Кулон деп алынған және оның жазылу практикасы да 1 Кл деп қалыптасқандығы белгілі.

Ғылым мен техника тілінің қалыптасуы

³ «Termincom.kz» бірыңғай республикалық терминологиялық электронды базасы. <https://termincom.kz/>. Қаралған күні: 18.01.2023

⁴ «Termincom.kz» бірыңғай республикалық терминологиялық электронды базасы. <https://termincom.kz/>. Қаралған күні: 18.01.2023

салалық терминологияда жарыспалы сөздер мен атаулар қатарының артуына себеп болып отыр. Физика саласындағы «броундық қозғалыс» тіркесіне тоқталатын болсақ: «броундық қозғалыс – сұйық немесе газ ішіндегі өте ұсақ қалқыма бөлшектердің, өзін қоршаған орта молекулаларымен соқтығысуы нәтижесінде пайда болатын ретсіз, бейберекет қозғалыс» деп анықтама беріледі. Бұл қозғалысты алғаш рет 1827 жылы ағылшын ботанигі Роберт Броун (Браун) ашқан. Ғалымның құрметіне осы физикалық құбылыс «броуновское движение – броундық (ретсіз, бейберекет) қозғалыс» деп аталған. Орта мектептің физика оқулықтарында «броундық қозғалыс» деп қолданылып, жұртшылықтың жадында да осы

(возобновляемые ресурсы, возобновляемые источники энергии). Бұл жерде «возобновляемые» деген анықтауыш сөздің негізгі мағынасы: қалпына келуге көп уақыт жұмсалмайтын және табиғатқа орасан зор шығын келтірмейтін энергия көздері (жел, күн, су энергиясы және түрлі дақылдардан алынатын (биоэтанол) отын болып табылады). Ғылым мен өндірістің түрлі салаларындағы жаңалықтардан туындаған «возобновляемые источники энергии» ұғымы әртүрлі ғылым салаларында түрліше аударылып, әр қилы аталуына жол берілген. Терминқорда да бірнеше нұсқасы қатар алынып, жаңа ұғымды атауда жарыспалылық туғызып, қабаттаса қолданылу мысалдарын аңғаруға болады. Кестеге қараңыз:

	Энергетика	Заңтану	Іс жүргізу және мұрағат ісі	Тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет
возобновляемые источники энергии	энергияның жаңғырмалы көздері	жаңартылатын энергия көздері	жаңғыртылған энергия көздері	жаңартылатын энергия көздері

нұсқасы көп сақталған. Алайда осы термин 2018 жылы «броун қозғалысы» деп қайта бекітілген екен. Физика және астрономия, математика, химия, тарих, су шаруашылығы салаларында «броун қозғалысы» және «броундық қозғалыс», тіптен «ретсіз қозғалыс» деген нұсқалары да жүр.

Осыған ұқсас математика саласында және тағы басқа да ғылым салаларында 2012-2015 жылдары «пифагорово число – пифагорлық сан» деп бекітілген. Ал орта мектеп және жоғары оқу орындары оқулықтарында «Пифагор саны» термині қолданылады және жұртшылық санасында да осылайша қалыптасқандықтан, оны өзгертіп, қайталап бекіту қаншалықты дұрыс. Сонымен бірге, математика саласындағы «корень вещественный – нақты түбір», «корень действительный – нақты түбір»; «корень квадратичный – квадраттық теңдеу», «корень квадратный – квадраттық теңдеу» деп түрлі ұғымдар бір ғана терминмен берілген нұсқалары да жүр. Осы тәріздес мысалдарды көптеп келтіруге болады. Бұл бір ғана арнаулы саланың терминологиялық жүйесін құрайтын әртүрлі ұғымдардың ортақ атаумен көрсетілуі – нақты кемшіліктердің бірі.

Соңғы кезде жиі қолданылып жүрген жаңа ұғымдардың бірі – жаңартылатын ресурстар, жаңартылатын энергия көздері

Ұлттық терминқор қалыптастыру барысында салааралық үйлестіру жұмыстары жүргізілмеуіне байланысты бір ғана ұғымның әртүрлі ғылым салаларында түрліше аталу жағдайын туғызып отыр. Терминологиялық практика, термин қолдану тәжірибесі «жаңартылатын энергия көздері» нұсқасының ғана терминдік сипатқа көшкендігіне қолданыстағы заңнама практикасы да дәлел бола алады.

«Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» 2009 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңында «возобновляемые источники энергии – жаңартылатын энергия көздері» нұсқасы алынған. Қолданыстағы заңда пайдаланылатын негізгі ұғымдар ішінде оған: *жаңартылатын энергия көздері – табиғи жаратылыс процестері есебінен үздіксіз жаңартылатын энергия көздері, олар мынадай түрлерді қамтиды: күн сәулесінің энергиясы, жел энергиясы, гидродинамикалық су энергиясы; геотермальдық энергия: топырақтың, жерасты суларының, өзендердің, су айдындарының жылуы; сондай-ақ бастапқы энергия ресурстарының антропогендік көздері: тұтыну қалдықтары, биомасса, биогаз және электр және (немесе) жылу энергиясын өндіру үшін пайдаланылатын тұтыну қалдықтарынан алынатын*

өзге де отын деген нақты анықтама берілген⁵.

Жалпықолданыстағы сөздер мен термин-жасам процесі арасында айырмашылықтардың бар екені даусыз. Терминдер негізгі жасалу жолынан басқа, атаулық мазмұнымен де айрықшаланады. Атаулық мазмұны болмаса, термин толық термин бола алмайды. Бұлардың қайсысы терминденуге лайықты деп тауып, тани білуде әмбебап ереже ұсыну мүмкін емес. Әрбір ғылым саласының терминжасау практикасы нақты жағдайға орай өзіндік жолды нұсқап отыруға тиіс. Аталған нұсқалардың қайсысының семантикалық өрісі қазіргі терминдену процесіне дәл келе алады деген тұрғыдан ажыратуға болады. Әрине, ол үшін терминдік ұғымның ғылыми анықтамасы берілуі тиіс және айрықша лингвистикалық түйсік те керек. Терминқорда орыс тіліндегі «сооружение» деген сөзді және оған қатысты терминдік тіркестерді аударуға байланысты 164 атау көрсетілген. «Сооружение» сөзі 1971-1981 жылдары 1. ғимарат; 2. құрылыс (құрылыс) деп аударылып, бекітілген екен. Энергетика, механика және машинатану, көлік және қатынас жолдары, сәулет және құрылыс, статистика, стандарттау және зияткерлік меншік, әскери іс, ауыл шаруашылығы, экология, философия және саясаттану салаларында «имарат», «ғимарат», «құрылыс» деген нұсқалары қатар көрсетілген. Энергетика саласында «электр имараты – электропомещение», «отынжеткізу имараты – помещение топливоподачи», «шаң-тозанды имараттар – помещения пыльные», «кәбілдік имарат – сооружение кабельное», «қалқан-дық имарат – помещение щитовое», «имараттарды электромагниттік экрандау – электромагнитное экранирование помещений» сияқты терминдер мен терминдік тіркестер кездеседі. Ғимарат – здание деп аударылып, 2016 жылы және 2020 жылдары қайталап бекітілген термин. 2020 жылы «сооружение – құрылыс» деп тағы да қайта бекітуден өткен. 2018 жылы және 2020 жылы сооружение – құрылысжай болып бірнеше рет бекітілген және қазіргі күні осы нұсқасы актив қолданыста жүр. Алайда әрбір ғылым саласы терминологиясының құрылымдық ерекшеліктерін, қай терминжүйеде қолданылатынын және терминологиядағы жүйелілікті сақтай отырып аудару қажеттілігіне

де назар аударылуы тиіс. Мәселен, «сәулет құрылысы – архитектурное сооружение». Бұл жерде аудару барысында терминнің қолданылу саласын анықтап, сөз мағынасын түсініп, ұғымның мазмұны мен көлемін ажырата білудің де маңызы зор.

Терминқорда энергетика саласында бір ғана Э әрпіне қатысты барлығы 463 термин берілсе, оның ішінде 56 термин: электр тұрақтысы – электрическая постоянная, электр кернеуі – электрическое напряжение, электр кедергісі – электрическое сопротивление, электрод – электрод, электромагниттік толқын – электромагнитная волна, электромагниттік индукция – электромагнитная индукция, электрон – электрон, электромагниттік өріс – электромагнитное поле терминдік тіркестері бірнеше дүркін бекітілген.

Сонымен бірге, мектеп бағдарламасынан белгілі болған, оқулықтарда жиі қолданылып жүрген, қоғам тарапынан да және уақыт сүзгісінен де өтіп қалыптасқан, қолданыста бар, көпшілікке белгілі: электрон, электрод, электр кернеуі, электр кедергісі, экзосфера тәрізді сөздер де қайталап бекітуден өткізілген. Бұл тәжірибе физика және астрономия, математика салаларында да орын алған [5]. Осыған байланысты физика және астрономия, математика, энергетика саласы бойынша бекітілген терминдердің жалпы сандық үлесіне қатысты заңды сұрақ туындайды.

Ұлттық терминқорда «электр» сөзімен тіркескен сөздер бірде біріккен сөз ретінде, ал бірде тіркесті сөз ретінде берілген: электрагрегат, электрхимиялық аккумулятор, электрэнергиясына акциз, электрдинамикалық амперметр, электромагниттік талдау, электртехникалық құрылғы, электртасымалдаудың ілінбе желілері, электромагниттік ауытқу, электрэнергетика жүйесі, электрқауіпсіздігі бойынша топ, электрстансалар, электрэнергетика жүйесі, электромагниттік бірлік, электрқұрастыру, электрстатикалық бірлік, электрқұрылғыларды окшаулау, электрберу желісі, электрқабылдағыштың қоректендіру көзі, электркатализатор, электржабдықтардың кернеу класы, электрқабылдағыштарды санаттау⁶.

Тілші мамандар да «электр» сөзімен тіркескен сөздердің орфографиялық сөздікте көбінесе біріккен сөз ретінде беріліп, сөз ортасында 3-4 дауыссыз қатар келуі, қа-

⁵ Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 шілдедегі N 165-IV Заңы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/>. Қаралған күні: 25.01.2023

⁶ «Termincom.kz» бірыңғай республикалық терминологиялық электронды базасы. <https://termincom.kz/>. Қаралған күні: 18.01.2023

зақ тілі жүйесіне қайшы келетіндігіне назар аударады. Және мұндай қолданыстар анықтауыштық қатынастан ажырай қоймағандықтан бірге жазуға келмейдігіне тоқталады. Академик Р. Сыздықованың «екі зат есім қатар айтылып, бір ғана затты атап, алдыңғысы соңғысының тегін (неден жасалғанын), неге арналғанын, немен жұмыс істейтінін және өзгелерінен ажыратылатын белгілерін білдірсе, олар бір-бірінен бөлек жазылады. Мысалы: жел диірмен (желмен жұмыс істейтін диірмен), жол азық (жолда жеуге арналған азық), май шам (маймен жанатын шам), шай қасық (шай ішкенде жұмсалатын қасық), сары май (сары түсті май), бет орамал (бет сүртуге арналған орамал), т.б.» деген тұжырымдарын басшылыққа алу керек дейді [6, 32-б.].

Астрономиялық атау «черная дыра» ұғымы физика және астрономия саласында «қара құрдым» деп бөлек жазылса, ал іс жүргізу және мұрағат ісі саласында «қарақұрдым» деп бірге жазылғанын көруге болады. Бұл сияқты мысалдардан терминқорда көрсетілген терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеуді қажет ететіндігін көруге болады.

Ғылыми ұғымның, атаудың ғылыми мәнін толық қамти алатын және қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері сақтала отырып жасалған терминдермен қатар, терминдерді түсініксіз етіп жіберетін, тілдік заңдылықтарға қайшы келетін жасанды сөзжасамдық үлгілер арқылы туындаған терминдер мен терминдік тіркестер де жиі кездеседі (мысалы: конечность – ақырлылық, конечномерность – ақырлы өлшемдік, величина конечная – ақырлы шама, граф конечный – ақырлы граф, дробь конечная – ақырлы бөлшек; мгновенность – лездік, значение мгновенное – лездік мән, движение мгновенное – лездік қозғалыс, вектор мгновенной скорости – лездік жылдамдық векторы, напряжение мгновенное – лездік кернеу, электр тогының лездік мәні – мгновенное значение электрического тока; круг часовой – сағаттық дөңгелек, круг шаровой – шарлық дөңгелек, окрестность шаровая – шарлық маңай, точка шаровая – шарлық нүкте, поверхность шарового сегмента – шарлық сегмент беті; нечетность функции – функцияның тақтығы. Осы сияқты тіліміздегі сөз тудырушы жұрнақтардың терминжасам барысында орнымен жұмсалмауы салдарынан тілдік нормаға қайшы, үйлесімсіз де түсініксіз сөздер қатарының артуы алаңдатарлық мәселе.

Жалпы алғанда, осындай жасанды сөзжасам үлгілері көбейіп кетуінен сақтанудың жолдары қандай? Демек, терминдер уақыт теңізден өтіп, олардың қолданылуына мониторинг жүргізіліп, термин ретінде мәнмәтін жүйесіндегі барлық қызметі мен қолданысын жан-жақты қарастыра отырып, сөйлем ішіндегі түрлену ерекшеліктері қалыптасқаннан кейін ғана қабылдау керек деген қорытынды жасауға болады.

Шын мәнінде, ғылыми терминдер терминжасам заңдылықтарына сәйкес жасалуы керек. Яғни белгілі бір жүйе құрамында ұғымдардың бір-біріне байланыстылығын, олардың арасындағы сатылы бағыныңқылықты дәл бейнелей алатын терминологиялық бірліктер болуы тиіс. Негізінен, кейінгі кездері жаңадан пайда болып жатқан ғылым салаларының тілі әлі де қалыптасу үстінде. Жаңа ғылым салаларының терминологиясы тілдегі жасанды лексикалық қабатты құрайды. Ал ерте дамыған ғылым салаларындағы терминжасам ісінің латын, грек, араб тәрізді халықаралық қолданыста болған тілдер негізінде қалыптасқандығы мәлім. Бұл кезеңдегі терминжасамға жартылай жасандылық тән болды.

Ұлттық терминологиялық қор қалыптастырудың теориялық және практикалық маңызы зор әрі ол болашақтағы ғылыми зерттеулер жүргізудің маңызды құралына айналмақшы. Тұтастай алғанда, терминжасам мәселесі өте күрделі, қиын сала болғандықтан да, біз бұл шағын мақалада салалық терминдердің қалыптасуына және оларды реттеу, біріздендіруге байланысты барлық мәселелерді толық қамтыдық дей алмаймыз. Тек түрлі саланың терминологиялық жүйесін құрайтын терминдердің жасалуы мен қолданылуы, «Termincom.kz» сайтында және сөздіктерде берілу жолдарына қатысты кейбір түйткілдерге тоқталып, салалық және салааралық терминдерді жүйелеу, реттеу, біріздендіру мәселесі аз-кем сөз болды.

Қорытынды

Салалық терминдер қалыптастыру, ең алдымен сала мамандарының құзыреті, ал лингвист мамандар терминжасам талаптарының, қазақ тілінің төл заңдылықтарының сақталуын басты назарда ұстауы тиіс. Әсіресе, сала терминологиясын жасауда жиі қолданылатын терминжасам үлгілері мен терминбөлшектерді айқындау мәселелеріне баса назар аударып, әрбір ірі ғылым саласы терминологиясының құрылымдық ерекшеліктерін, оны құрайтын тар салалардың

өзара байланысын көрсетіп, соның негізінде терминологиялық қор толықтырылуы тиіс.

Ұлттық терминологиялық қордағы әрбір термин қажетті қосымша ақпаратпен: атап айтқанда, терминнің мағынасының қандай екендігі, яғни ғылыми анықтамасы міндетті түрде берілуге тиіс, терминнің басқа да тілдердегі баламалары, терминнің қысқаша формалары, қажетті синонимдері, терминнің қандай да бір ұлттық және (немесе) ха-

лықаралық стандарттар мен құжаттармен бекітілгені туралы мәліметтермен және т. б. қамтамасыз етілуге тиіс. Осы тұрғыдан, салалық терминологияның айқын да реттелген құрылымын жасау үшін сала мамандары мен лингвистердің алға қойылған міндеттерді бірлесе отырып, кешенді түрде жүргізген жұмыстары арқылы нақты нәтижелерге қол жеткізуге болады деп есептеуге толық негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.*
2. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқарас // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1993, №1.
3. Айтбайұлы Ө. Қазақ тілінде термин жасау жолдары мен принциптері хақында // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. Астана, 2002.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы, 2014, 281-468 бб.
5. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік/ жалпы ред. басқ. М. Б. Қасымбеков, жобаның ғыл.жет. А. Қ. Құсайынов. – Алматы: «ҚАЗАқпарат» баспа корпорациясы, 2014. (Т.1: Физика және астрономия. – Алматы, 2014. - 388 б., Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Т.2: Математика. – Алматы, 2014. - 440 б., Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Т.5: Энергетика. – Алматы, 2014. - 442 б.).
6. Жұбаева О., Айдарбек Қ., Жонкешов Б. Терминдерді тіл жүйесіне бағындыру керек // «Рухани жаңғыру: қазіргі қазақ терминологиясы», – Нұр-Сұлтан, 2019. – 82 бет.

REFERENCES

1. *Lingvisticheskii entciklopedicheskii slovar / Gl. red. V. N. Iartceva. – M.: Sovetskaia entciklopediia, 1990. – 685 s.*
2. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқарас // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1993, №1.
3. Айтбайұлы Ө. Қазақ тілінде термин жасау жолдары мен принциптері хақында // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. Астана, 2002.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы, 2014, 281-468 бб.
5. Жұбаева О., Айдарбек Қ., Жонкешов Б. Терминдерді тіл жүйесіне бағындыру керек // «Рухани жаңғыру: қазіргі қазақ терминологиясы», – Нұр-Сұлтан, 2019. – 82 бет.
6. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік/ жалпы ред. басқ. М. Б. Қасымбеков, жобаның ғыл.жет. А. Қ. Құсайынов. – Алматы: «ҚАЗАқпарат» баспа корпорациясы, 2014. (Т.1: Физика және астрономия. – Алматы, 2014. - 388 б., Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Т.2: Математика. – Алматы, 2014. - 440 б., Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Т.5: Энергетика. – Алматы, 2014. - 442 б.).